

نشریه مطالعات حقوق تطبیقی
دوره ۵، شماره ۱،
بهار و تابستان ۱۳۹۳
صفحات ۲۲۹ تا ۲۴۳

غیر حرفه‌ای؛ متعهدله ارائه اطلاعات در حقوق فرانسه

عباس قاسمی حامد*

دانشیار گروه حقوق خصوصی و اقتصادی دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی
تاریخ دریافت ۹۲/۱۱/۳۰ - تاریخ پذیرش ۹۳/۱/۲۳

چکیده

حاکمیت اندیشه حمایت از طرف ضعیف‌تر، شاخصه حقوق معاصر قراردادهایی است که (در کشورهای توسعه‌یافته از جمله فرانسه) میان حرفه‌ای و غیر حرفه‌ای منعقد می‌گردد. قانون‌گذار فرانسوی از این نگاه نو بر مبنای ضرورت‌های پیش‌آمده و برهم خوردن تعادل و موازنه قراردادی حمایت کرده است. در حوزه نظریه تعهد ارائه اطلاعات، این پرسش مطرح است که بر چه مبنایی قضات و قانون‌گذار از طرف ضعیف‌تر قرارداد در مقابل طرف قوی حمایت می‌کنند؟ علاوه بر آن، ملاک شناسایی طرف ضعیف‌تر از طرف دیگری که در موضع برتر قرار گرفته چیست؟ مبنای این حمایت و قاعده قابل اعمال برای شناسایی طرف ضعیف‌تر در نظریه تعهدات قراردادی و پیش‌قراردادی، ارائه اطلاعات، درجه آگاهی و اطلاعات طرفین به نسبت یکدیگر در خصوص قرارداد است. تعیین این مفهوم کلی و عینی برای شناسایی طرف «ناآگاه» و ضعیف‌تر قرارداد، از سوی رویه قضایی فرانسه طرح و قانون‌گذار فرانسوی به‌طور غیرمستقیم با عنوان «غیر حرفه‌ای» آن را پذیرفت. بر مبنای ملاک به‌کارگرفته شده در آرای قضایی حرفه‌ای، مصرف‌کننده‌ای که در خارج از صلاحیت حرفه‌ای خود قراردادی را منعقد می‌سازد، می‌تواند از مقررات حمایتی حقوق مصرف در تعهد به ارائه اطلاعات بهره‌مند گردد.

واژگان کلیدی

تعهد ارائه اطلاعات، حرفه‌ای، غیر حرفه‌ای، متخصص، مصرف‌کننده.

مقدمه

برقراری نظم حقوقی در زمینه‌های اقتصادی وابسته به پیروی اقتصاد از قواعد امره حقوقی است. حقوق نیز با وضع قواعد مبتنی بر واقعیت‌های اقتصادی، ناچار به پیروی از قاعده‌های اقتصادی است. ضرورت برقراری رابطه دوجانبه میان حقوق و اقتصاد، زمینه‌ساز پیدایش رشته حقوق اقتصادی است. رشته حقوق اقتصادی در کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه به عنوان رشته‌ای کاربردی و یا میان‌رشته‌ای شناخته شده است. در مفهوم مضیق، حقوق اقتصادی مجموعه مقررات حقوقی است که به وسیله آن حاکمیت مستقیماً در اقتصاد کشور مداخله می‌نماید. با این نگاه حقوق اقتصادی به حقوق عمومی نزدیک می‌شود. در مفهوم موسع، حقوق اقتصادی اداره‌کننده زندگی اقتصادی و به خصوص تولید، توزیع، مصرف و گردش ثروت است. در این شکل حقوق اقتصادی ناشی از حاکمیت و ابتکارات بخش خصوصی است.^۱

سال‌ها تنها ملاک دسته‌بندی رشته‌های حقوقی، طبیعت قواعد درباره آن‌ها بود. رشته‌های حقوقی مدنی، حقوق تجارت، حقوق جزا، قواعد مربوط به آیین دادرسی و حقوق اداری مثال‌های شناخته‌شده این دسته‌بندی است. در مقابل این تقسیم‌بندی کلاسیک، امروزه با توجه به کاربرد قواعد حقوقی، تقسیم‌بندی جدیدتری مطرح شده است. حقوق کار از اولین مثال‌های این دسته‌بندی جدید است. حقوق رقابت، حقوق توزیع، حقوق محیط‌زیست و سرانجام حقوق مصرف نیز مصادیق دیگری از این دسته‌بندی کاربردی شمرده می‌شوند. این دسته‌بندی به موازات دسته‌بندی کلاسیک نبوده، بلکه به نوعی عمود بر آن است. به بیانی دیگر، هریک از رشته‌های دسته‌بندی جدید بر رشته‌های گوناگون از دسته‌بندی کلاسیک منطبق می‌گردد (کله الوأ، ۱۳۷۷، ص ۲۴۷).

حقوق مصرف یکی از رشته‌های کاربردی مهم در حقوق اقتصادی است. نظریه (تعهد ارائه اطلاعات در قرارداد) (Obligation d'information dans le contrat) نیز یکی از مهم‌ترین قسمت‌های حقوق مصرف است. تعهد ارائه اطلاعات در قرارداد که از سوی دکترین طراحی گردیده و به وسیله قضات فرانسوی و در نهایت قانون‌گذار برعهده حرفه‌ای و متخصص قرار داده شده^۲، بر مبنای اندیشه حمایت از طرف غیرحرفه‌ای و

۱. برای آشنایی بیشتر ر.ک. فرشاد یکتا، دکتر محسن، ۱۳۵۶، مفهوم حقوق اقتصادی در ایران، انتشارات مدرسه عالی بازرگانی.

۲. کتاب اول از کد مصرف فرانسه و خصوصاً فصل اول آن به مقررات نظریه تعهد ارائه اطلاعات در قرارداد اختصاص یافته است.

غیرمتخصصی است که به علت نبود آگاهی کافی نسبت به موضوع قرارداد و امور مربوط به آن در موضع ضعیف‌تری قرار گرفته است.

باتوجه به ضرورت آشنایی با رشته حقوق مصرف در نظام حقوقی ما، طرح این پرسش جای دارد که برای پایه‌ریزی درست این شاخه جدید که در کشورهای توسعه‌یافته بر پایه‌های اصیل حقوقی جوانه زده و در حال و هوای نیازهای جامعه رشد کرده است، چه روشی باید به کار گرفت تا نه مشکلی بر مشکلات بروکراسی اداری افزوده گردد و نه به وضع قوانینی اقدام نمود که همراه با دیگر قوانین متروکه در پیچ‌وخم‌های اداری به‌دست فراموشی سپرده شود؛ چراکه وضع قوانین جدید بدون زمینه‌سازی لازم نه تنها مشکلی را حل نخواهد کرد، بلکه بر انبوه مشکلات خواهد افزود.

پاسخ درست به این پرسش، نیازمند کاری دقیق و کارشناسانه متخصصان رشته‌های حقوقی است. اما به عنوان گام نخست در طرح این رشته در نظام حقوقی ما، زمینه‌سازی مناسبی که در آن نهادهای نوپا هماهنگ با نیازهای بومی رشد کرده، به باروری بنشینند، امری ضروری است. در همین راستا، آشنایی با تجارب کشورهای که این مراحل را زودتر سپری کرده‌اند دست‌مایه‌ای ارزشمند خواهد بود. به همین منظور با توجه به ضرورت معرفی حقوق مصرف^۳، اولین مقاله در خصوص یکی از اساسی‌ترین مباحث حقوق مصرف با عنوان «مروری اجمالی بر نظریه تعهد به دادن اطلاعات در قرارداد از دیدگاه حقوق فرانسه» در دسترس علاقه‌مندان قرار داده شد.^۴ به دنبال آن، حسن نیت در قرارداد به عنوان مبنای اخلاقی این نظریه در مقاله دیگری به چاپ رسیده است.^۵ «متخصص، متعهد ارائه اطلاعات به مصرف‌کننده در حقوق فرانسه»، عنوان مقاله دیگری است که به بیان مصادیق یکی از دوطرف اصلی این نظریه اختصاص یافته است.^۶

۳. برای مطالعه بیشتر ر.ک. کله ا لوآ، پروفیسور ژان، ۱۳۷۷، «معرفی حقوق مصرف با مقدمه‌ای از مترجم»، ترجمه دکتر عباس قاسمی حامد، مجله حقوقی، دفتر خدمات بین‌المللی جمهوری اسلامی ایران، شماره ۲۳، صص ۲۳۹ الی ۲۵۸

۴. برای مطالعه بیشتر ر.ک. قاسمی حامد، دکتر عباس، ۱۳۷۵، «مروری اجمالی بر نظریه تعهد به اطلاعات در قرارداد از دیدگاه حقوق فرانسه»، مجله کانون وکلا، ش ۱۰، ص ۹۱، صص ۸۷ الی ۱۲۲

۵. برای مطالعه بیشتر ر.ک. قاسمی حامد، دکتر عباس، ۱۳۸۶، «حسن نیت در قرارداد، مبنای تعهد به درستکاری و تعهد به همکاری در حقوق فرانسه»، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ش ۴۶، صص ۹۹ الی ۱۲۸

۶. برای مطالعه بیشتر ر.ک. قاسمی حامد، دکتر عباس، ۱۳۸۸، «متخصص، متعهد ارائه اطلاعات به مصرف‌کننده در حقوق فرانسه»، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ش ۴۹، صص ۱۸۷ الی ۲۰۹

مقاله حاضر نیز برای آشنایی با غیرحرفه‌ای و یا غیرمتخصص به عنوان طرف دیگر نظریه تعهد ارائه اطلاعات در قرارداد تدوین شده است. هدف تنظیم این مقاله، آشنایی کلی با رشته حقوق مصرف و آشنایی تفصیلی با نظریه تعهد ارائه اطلاعات در قرارداد به عنوان یکی از قسمت‌های مهم این رشته حقوقی و چگونگی عملکرد قضات و قانون‌گذار فرانسوی در برخورد با موضوعات جدید در قسمت‌هایی از این موضوع است.

طرح بحث

حاکمیت اندیشه حمایت از طرف ضعیف‌تر، شاخصه حقوق معاصر قراردادهایی است که (در کشورهای توسعه‌یافته از جمله فرانسه) مابین حرفه‌ای و غیرحرفه‌ای منعقد می‌گردد. قانون‌گذار فرانسوی از این نگاه نو بر مبنای ضرورت‌های پیش‌آمده و برهم خوردن تعادل و موازنه قراردادی حمایت کرده است. در حوزه نظریه تعهد ارائه اطلاعات، این پرسش مطرح است که بر چه مبنایی طرف ضعیف‌تر قرارداد در مقابل طرف قوی از سوی قضات و قانون‌گذار حمایت می‌شود؟ افزون بر آن، ملاک شناسایی طرف ضعیف‌تر از طرف دیگری که در موضع برتر قرار گرفته چیست؟

مبنای این حمایت و قاعده قابل‌اعمال برای شناسایی طرف ضعیف‌تر در نظریه تعهدات قراردادی و پیش‌قراردادی ارائه اطلاعات، درجه آگاهی و اطلاعات طرفین به نسبت یکدیگر و در خصوص قرارداد است. تعیین این مفهوم کلی و عینی برای شناسایی طرف (ناآگاه) (Profane) و ضعیف‌تر قرارداد، از سوی رویه قضایی فرانسه طرح (Perron, 1992, p.68.) و به‌طور غیرمستقیم با عنوان (غیرحرفه‌ای) (Non-professionnel) از طرف قانون‌گذار فرانسوی پذیرفته شد.

برخلاف دستورالعمل ۵ آوریل ۱۹۹۳ میلادی اتحادیه اروپا در خصوص شروط تحمیلی (Directive n° 93/13 du C.E.E. du 5 avril 1993) (93/13/CEE)^۷ که عنوان «مصرف‌کننده» (Consommateur) را برای طرف ضعیف‌تر قرارداد انتخاب نموده،^۸

۷. این دستورالعمل به‌منظور هماهنگ‌سازی قوانین و مقررات داخلی کشورهای عضو اتحادیه اروپا تصویب شده و از طریق قانون n.95-96 مصوب اول فوریه ۱۹۹۵ (Loi n°95-96 du 1er fevr. 1995.) به حقوق فرانسه راه یافته است.

۸. برای آشنایی بیشتر رک. سیملر، پروفیسور فیلیپ، ۱۳۷۷، «راه حل حقوق فرانسه در مقابله با شروط تحمیلی در قراردادها»، ترجمه دکتر عباس قاسمی حامد، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ش ۲۴-۲۳، صص ۲۳۹ الی ۲۶۳؛ کریمی، دکتر عباس، ۱۳۸۱، «شروط تحمیلی از دیدگاه قواعد عمومی قراردادها»، مجله پژوهش‌های حقوقی، سال اول، شماره ۱، صص ۷۵ الی ۸۲

تدوین‌کنندگان کد مصرف فرانسه در مواد قانونی L.132-1^۹ و L.133-2^{۱۰} مفهوم موسع (غیرحرفه‌ای) را به همراه عنوان مصرف‌کننده انتخاب نموده‌اند. در مواد قانونی یادشده، اصطلاح (غیرحرفه‌ای) به عنوان طرف مقابل قراردادی (حرفه‌ای) (Professionnel) انتخاب شده است. این در حالی است که مفاهیم (ناآگاه) و (غیرحرفه‌ای) به اندازه کافی روشن و مشخص نمی‌باشند؛ خصوصاً زمانی که این عناوین با عنوان (شخص حرفه‌ای که در حوزه غیرحرفه‌ای خود فعالیت می‌نمایند) تداخل پیدا کند.

قانون‌گذار فرانسوی با به‌کارگیری عنوان (مصرف‌کننده) در کنار عنوان (غیرحرفه‌ای) به عنوان مصداق بارز و شایع آن در ضمن مواد قانونی L.132-1 و L.133-2 کد مصرف، مصرف‌کننده را به غیرحرفه‌ای تشبیه نموده است. با این حال، عناوین یادشده را قانون‌گذار فرانسوی تعریف نکرده است (کله‌الوا، ۱۳۷۹، ص ۳۱۱)؛ به همین دلیل در حقوق فرانسه، تعریف این دو عنوان از سوی دکتترین و رویه قضایی صورت گرفته است (Calais-Auloy et Steinmetz, 2006, p.7).

این در حالی است که قبلاً در ماده (۱)^{۱۱} و ماده (۲)^{۱۲} دستورالعمل ۵ آوریل ۱۹۹۳

9. La loi n°95-96 du 1er février 1995, à la suite de la loi n° 93-949 du 26 juillet 1993 et la loi n°78-23 du 19 janvier 1978. Article L132-1 « Dans les contrats conclus entre professionnels et non-professionnels ou consommateurs, sont abusives les clauses qui ont pour objet ou pour effet de créer, au détriment du non-professionnel ou du consommateur, un déséquilibre significatif entre les droits et obligations des parties au contrat. » Modifié par LOI n°2010-737 du 1er juillet 2010 - art. 62
10. Article L133-2 « Créé par Loi n°95-96 du 1 février 1995 - art. 3 JORF 2 février 1995»: «Les clauses des contrats proposés par les professionnels aux consommateurs ou aux non-professionnels doivent être présentées et rédigées de façon claire et compréhensible. Elles s'interprètent en cas de doute dans le sens le plus favorable au consommateur ou au non-professionnel. Le présent alinéa n'est toutefois pas applicable aux procédures engagées sur le fondement de l'article L. 421-6. »
11. Article premier: 1. La présente directive a pour objet de rapprocher les dispositions législatives, réglementaires et administratives des États membres relatives aux clauses abusives dans les contrats conclus entre un professionnel et un consommateur. 2. Les clauses contractuelles qui reflètent des dispositions législatives ou réglementaires impératives ainsi que des dispositions ou principes des conventions internationales, dont les États membres ou la Communauté sont partis, notamment dans le domaine des transports, ne sont pas soumises aux dispositions de la présente directive.
12. Article 2 : Aux fins de la présente directive, on entend par: a) « clauses abusives »: les clauses d'un contrat telles qu'elles sont définies à l'article 3; b) « consommateur »: toute personne physique qui, dans les contrats relevant de la présente directive, agit à des fins qui n'entrent pas dans le cadre de son activité professionnelle; c) « professionnel »: toute personne physique ou morale qui, dans les contrats relevant de la présente directive, agit dans le cadre de son activité professionnelle, qu'elle soit publique ou privée.

میلادی اتحادیه اروپا در خصوص شروط تحمیلی (93/13/CEE)، ضمن تعریف (مصرف کننده) و (حرفه‌ای)، از آنها به عنوان طرف‌های مقابل قراردادی یاد شده است. ماده ۱-111.L کد مصرف فرانسه^{۱۳} نیز بدون ارائه تعریف این دو عنوان، آن دو را به عنوان طرف‌های قرارداد شناسایی کرده است.

امروزه، ناآگاهی یکی از طرفین قرارداد در مقابل صلاحیت‌های شغلی و تخصص طرف دیگر قرارداد، روابط قراردادی اشخاص را تحت تأثیر خود قرار داده است. برای دستیابی به مفاهیم روشن و آشنایی با مصادیق خارجی غیرحرفه‌ای در حوزه قراردادهای بررسی عنوان (غیرحرفه‌ای) (Non-professionnel) ضروری به نظر می‌رسد. با توجه به این، در ابتدا «مصرف کننده» به عنوان مصداق شایع (غیرحرفه‌ای) در نظریه تعهد ارائه اطلاعات در قرارداد بررسی خواهد شد (گفتار اول). پس از آن موضوع تطبیق عنوان (مصرف کننده) در آرای قضایی با عنوان (حرفه‌ای مصرف کننده) (Professionnel consommateur) که می‌توان به عنوان (غیرحرفه‌ای) نیز از آن یاد کرد، بررسی می‌شود (گفتار دوم).

گفتار اول: مصرف کننده مصداق بارز غیرحرفه‌ای

(مصرف) و (مصرف کننده) دو اصطلاحی است که از علم اقتصاد وارد ادبیات حقوقی شده است (6, Calais-Auloy et Steinmetz, 2010, p. 6). قضات و در پی آن قانون‌گذار فرانسوی مصرف‌کنندگان را به عنوان متعهدله تعهد ارائه اطلاعات شناخته‌اند. در نظر آنها (مصرف کننده) بر مبنای فرض قانونی، (ناآگاه) است (Collart Dutilleul et Delebeque, 2007, p. 701). بر این اساس، اطلاع‌رسانی مصرف‌کنندگان که به علت نداشتن اطلاعات لازم اغلب نمی‌توانند کالا و خدمات موجود در بازار را به‌طور صحیح ارزیابی و با یکدیگر مقایسه نمایند ضروری است. امروزه این تعهد یکی از اصلی‌ترین شیوه‌های حمایتی مصرف‌کننده و ایجاد تعادل و موازنه در روابط قراردادی است.

حمایت از مصرف‌کننده، به ایجاد تعهد مهمی برعهده حرفه‌ای و متخصص انجامیده است (Sinay-Cytermann, 1996, p.241 et s.). اما مصرف‌کننده چه کسی است که این

13. Article L111-1 «Modifié par LOI n°2010-853 du 23 juillet 2010 - art. 35.» I. - Tout professionnel vendeur de biens doit, avant la conclusion du contrat, mettre le consommateur en mesure de connaître les caractéristiques essentielles du bien. II. - Le fabricant ou l'importateur de biens meubles doit informer le vendeur professionnel de la période pendant laquelle les pièces indispensables à l'utilisation des biens seront disponibles sur le marché. Cette information est obligatoirement délivrée au consommateur par le vendeur, avant la conclusion du contrat. III. - En cas de litige portant sur l'application des I et II, il appartient au vendeur de prouver qu'il a exécuté ses obligations.

تعهد باید به نفع او ایفا شود؟ همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، عنوان (مصرف‌کننده) را قانون‌گذار فرانسوی تعریف نکرده است (Ghestin, 1993, p.54). رویه قضایی (Mestre, 1989, p.62) و دکترین نیز در این خصوص نظر مشترکی ندارند (Paisant, 1993, p.3655). این موضوع باعث شده است که مفهوم مصرف‌کننده در هاله‌ای از ابهام قرار گیرد (Calais-Auloy et Steinmetz, 2010, p. 3). با وجود این، دستورالعمل‌های اروپایی عنوان مصرف‌کننده را تعریف کرده‌اند.

قانون‌گذار اروپایی در زمینه قراردادهای منعقد شده از سوی مصرف‌کنندگان، در ماده ۱۳ کنوانسیون ۲۷ سپتامبر ۱۹۶۸ بروکسل (مربوط به صلاحیت قضایی و اجرای احکام قضایی مدنی و تجاری) عنوان (مصرف‌کننده) را تعریف نموده است.^{۱۴} این کنوانسیون از سوی کنوانسیون ۹ اکتبر ۱۹۷۸ لوکزامبورگ تکمیل شده است.^{۱۵} ماده ۱۳ کنوانسیون ۹ اکتبر ۱۹۷۸ لوکزامبورگ مقرر می‌دارد: (در قرارداد منعقد شده توسط یک شخص به منظور بهره‌برداری در حوزه‌ای که بتوان غیرمرتبط با حوزه فعالیت حرفه‌ای (تخصصی) او در نظر گرفت، آن شخص مصرف‌کننده محسوب می‌شود...). ماده ۵ کنوانسیون ۱۹ ژوئن ۱۹۸۰ رم در مورد قانون قابل اعمال در تعهدات قراردادی در خصوص قراردادهای منعقد شده از سوی مصرف‌کنندگان نیز همین موضع را در تعریف مصرف‌کننده اتخاذ نموده است.^{۱۶}

14. La Convention de Bruxelles a été signée le 27 septembre 1968 par Allemagne fédérale, Belgique, France, Italie, Luxembourg, et Pays-Bas. Elle est entrée en vigueur le 1er février 1973. V. J.O. 17 janv.1973, Décret n°73-63 du 13 janv.1973. Le texte d'origine de cette convention a été modifié par une première convention, faite à Luxembourg le 9 octobre 1978, à l'occasion de l'adhésion du Danemark, de l'Irlande et du Royaume-Uni de Grande-Bretagne et d'Irlande du Nord. V. J.O. 5 février 1987, Décret n°87-63 du 30 janvier 1987. Une seconde convention, faite à Luxembourg le 25 octobre 1982, à l'occasion de l'adhésion de la République hellénique, a modifié à nouveau le texte d'origine. V. J.O. 4 MAI 1989, Décret n°89-277 du 28 avril 1989. Une troisième convention, faite à Saint-Sébastien le 26 mai 1989, à l'occasion de l'adhésion du Royaume d'Espagne et de la république portugaise, a modifié à nouveau le texte d'origine. V. J.O. 19 février 1991, Décret n°91-175 du 12 février 1991.
15. V. Nouveau code de procédure civile, Dalloz, 1998, p.695 et 718.
16. Article 5 de la convention de Rome du 19 juin 1980 sur la Loi applicable aux obligations contractuelles : "1. Le présent article s'applique aux contrats ayant pour objet la fourniture d'objets mobiliers corporels ou de services à une personne, le consommateur, pour un usage pouvant être considéré comme étranger à son activité professionnelle ainsi qu'aux contrats destinés au financement d'une telle fourniture".- J.O. des Communautés européennes, Edition de langue française, 9 octobre 1980, Législation, n° L 266, II, p. 1 et s.

عنوان (مصرف کننده)، در بند (b) ماده ۲ دستورالعمل ۵ آوریل ۱۹۹۳ میلادی اتحادیه اروپا در خصوص شروط تحمیلی (93/13/CEE) نیز مشابه کنوانسیون های یادشده تعریف شده است.^{۱۷} با این تفاوت که در دستورالعمل اروپایی پیش گفته از اصطلاح (شخص حقیقی) استفاده شده است؛ در حالی که در موارد قبلی از عنوان (شخص) که قابل حمل بر حقیقی و حقوقی است استفاده شده بود. در موارد یادشده، قانون گذار اروپایی (حرفه ای) را که در حوزه غیرمرتبط با فعالیت تخصصی خود فعالیت می نماید، (مصرف کننده) محسوب کرده است.

در ماده ۱۳ کنوانسیون ۹ اکتبر ۱۹۷۸ لوکزامبورگ، ملاک شناسایی طرف قرارداد به عنوان مصرف کننده، انعقاد قرارداد در حوزه غیرمرتبط با فعالیت حرفه ای او در نظر گرفته شده است. این ملاک را دادگاه عدالت اتحادیه اروپا (La Cour de Justice des Européennes Communautés) تأیید کرده است.^{۱۸} ماده ۲ دستورالعمل ۵ آوریل ۱۹۹۳ میلادی اتحادیه اروپا در خصوص شروط تحمیلی (93/13/CEE) نیز این ملاک را برای شناسایی (مصرف کننده) و (حرفه ای) پذیرفته است.

علت اهمیت (حوزه فعالیت حرفه ای) در نظر قانون گذار اتحادیه اروپا، موضوع پرسشی است که به ذهن راه می یابد. چرا (مصرف کننده) به طرفی که در حوزه غیرحرفه ای خود قراردادی را منعقد می نماید تشبیه شده است؟ به نظر می رسد نقطه مشترک موضع گیری های یادشده، (ناآگاهی) است. ناآگاهی و اطلاع نداشتن طرف قرارداد موجب می گردد تا قانون گذار برای ایجاد موازنه و برقراری تعادل قراردادی از او حمایت نماید. ناآگاهی طرف قرارداد موجب می شود تا متعهدله تعهد ارائه اطلاعات شمرده شود. متعهد این تعهد نیز طرف آگاه تر است.

همان گونه که گفته شد، برخلاف مقررات قبلی اروپایی در خصوص مورد، در دستورالعمل ۵ آوریل ۱۹۹۳ میلادی اتحادیه اروپا در خصوص شروط تحمیلی

17. Article 2 :Aux fins de la présente directive, on entend par: a) « clauses abusives »: les clauses d'un contrat telles qu'elles sont définies à l'article 3; b) « consommateur »: toute personne physique qui, dans les contrats relevant de la présente directive, agit à des fins qui n'entrent pas dans le cadre de son activité professionnelle; c) « professionnel »: toute personne physique ou morale qui, dans les contrats relevant de la présente directive, agit dans le cadre de son activité professionnelle, qu'elle soit publique ou privée.

18. La Cour de Justice des Communautés européennes, a jugé que "l'article 13 doit être interprété en ce sens que le demandeur, qui agit dans l'exercice de son activité professionnelle et qui n'est, dès lors, pas lui-même le consommateur " CJCE, 19 janv. 1993 : D. 1993, Somm., 214, obs. Kullmann ; JDI, 1993, 466, obs. Huet ; Rev. crit. DIP, 1993, 320, note Gaudemet-Tallon.

(93/13/CEE)، اصطلاح (شخص حقیقی) را به کار برده است؛ درحالی که در موارد قبلی از عنوان (شخص) که قابل حمل بر حقیقی و حقوقی است استفاده شده بود. پروفیسور ژان کله الو قبلاً معتقد بود، به علت پیروی نکردن کد مصرف از موضع گیری اخیر قانون گذار اروپایی، قضاوت می‌توانند (اشخاص حقوقی) (Personnes morales) را مصرف کننده تلقی نمایند. براین اساس، برای مصرف کننده چنین تعریفی را پیشنهاد کرد (Calais-Auloy et Steinmetz, 1996, p. 4) ^{۱۹}: (مصرف کنندگان اشخاص حقیقی یا حقوقی حقوق خصوصی هستند که برای کاربرد غیرحرفه‌ای، اموال یا خدماتی را برای خود تهیه می‌کنند یا مورد استفاده قرار می‌دهند) کله الو، 1379، ص ۳۱۲). پیروی از این مبنا در آرای قضایی دادگاه تمییز فرانسه مشاهده می‌شود (Cass. civ., 1e, 28 avril 1987) ^{۲۰}؛ اگرچه در همان زمان نظر مخالف در دکتترین فرانسه نیز وجود داشته است ^{۲۱} پروفیسور ژان کله الو نیز در پی آن از نظر موسع پیشین انصراف داده و صرفاً شخص حقیقی را به عنوان مصرف کننده تعریف کرده است (Calais-Auloy et Steinmetz, 2006, p. 7 & 15). در تعریف جدید او معتقد است: (مصرف کننده شخص حقیقی است که برای کاربرد غیرحرفه‌ای، مال یا خدمتی را برای خود تهیه می‌کند یا مورد استفاده قرار می‌دهد) (Calais-Auloy et Steinmetz, 2010, p. 7) ^{۲۲}. از تعریف پیشنهادی اخیر می‌توان این نتایج را گرفت: ^{۲۳}

- مصرف کننده شخص حقیقی است.
- موضوع قرارداد مصرف می‌تواند مال یا خدمت باشد.
- مصرف کننده الزاماً طرف قرارداد تهیه مال یا خدمت نیست و می‌تواند شخص ثالثی باشد.

19. « Les consommateurs sont les personnes physiques ou morales de droit privé qui se procurent ou qui utilisent des biens ou des services pour un usage non professionnel »

20. "la Cour de cassation avait déjà estimé qu'une société exploitant une agence immobilière pouvait être considérée comme un consommateur au regard de l'article 35 de la loi 78-23 du 10 janvier 1978, devenu l'article L.132-1 et s. du Code de la consommation" Cass. civ., 1e, 28 avril 1987 : JCP éd.G., 1987, II, 20893, note Paisant ; D. 1988, p.1, note Delebecque.

21. V. G. Raymond, Note sous Cass. civ., 1e, 26 mai 1993 : Contrats Conc. Consom. 1993, n°159.

22. "Le consommateur est une personne physique qui se procure ou qui utilise un bien ou un service pour un usage non professionnel"

۲۳. برای توضیحات بیشتر به زبان فارسی ر.ک. کله الو، ژان، «تعریف مصرف کننده»، ترجمه دکتر عبدالرسول قدک، همان منبع، ص ۳۱۲، ش ۳ به بعد.

• تهیه مال و یا استفاده از خدمت از سوی مصرف‌کننده برای کاربرد غیر حرفه‌ای و رفع نیازهای شخصی و خانوادگی است.

با توجه به این مطالب، می‌توان گفت متعهدله ارائه اطلاعات الزاماً طرف قرارداد مصرف نخواهد بود، بلکه استفاده‌کننده موضوع قرارداد که مستقیماً طرف قرارداد نبوده است نیز از جنبه‌های حمایتی این تعهد برخوردار خواهد شد. لازم به یادآوری است، ماده 1-111 L کد مصرف فرانسه پیش‌تر عناوین مال و خدمت را موضوع تعهد ارائه اطلاعات اعلام نموده بود، ولی در اصلاحیه سال ۲۰۱۰ میلادی قانون‌گذار موضوع این تعهد را صرفاً (مال) قرارداد و عنوان خدمت را حذف کرده است.^{۲۴}

گفتار دوم: حرفه‌ای مصرف‌کننده، مصداق غیر حرفه‌ای

برای روشن‌شدن مفهوم مصرف‌کننده، از ملاک (فعالیت حرفه‌ای و تخصص) بهره‌برداری شد. در اینجا با استفاده از این ملاک به دنبال پاسخ این پرسش خواهیم بود که آیا متخصصی که در خارج از حوزه فعالیت حرفه‌ای و تخصصی خود فعالیت می‌کند می‌تواند از حمایت‌های حقوق مصرف‌کننده برای شخص (ناآگاه) پیش‌بینی شده است، از جمله تعهد به ارائه اطلاعات از سوی حرفه‌ای و متخصص، بهره‌مند گردد؟

عده‌ای معتقدند شخص حرفه‌ای که خارج از حوزه حرفه و تخصص خود فعالیت می‌نماید، همانند مصرف‌کننده غیر حرفه‌ای خلع سلاح نیست. با وجود این، وضعیت کسی که به دنبال رفع نیازهای حرفه‌ای خود وارد حوزه تخصصی دیگر می‌شود، با کسی که برای رفع نیاز شخصی اقدام مشابه می‌نماید متفاوت است (Calais-Auloy et Steinmetz, 1996, p.496 – Virassamy, 2010, p.13).

در پاسخ به این پرسش باید گفت، در آرای قضایی موضع واحدی اتخاذ نشده است. بعضی از آرای صادره حمایت شخصی را که خارج از حوزه حرفه‌ای و تخصصی خود، ولی برای هدف و کاربردی حرفه‌ای فعالیت می‌کنند، پذیرفته‌اند. شعبه اول حقوقی دیوان تمییز فرانسه در رأی صادره، در خصوص دفتر مشاوره املاکی (Une Société d'Agence

24. Article L111-1 «Modifié par LOI n°2010-853 du 23 juillet 2010 - art. 35» : I. - Tout professionnel vendeur de biens doit, avant la conclusion du contrat, mettre le consommateur en mesure de connaître les caractéristiques essentielles du bien. II. - Le fabricant ou l'importateur de biens meubles doit informer le vendeur professionnel de la période pendant laquelle les pièces indispensables à l'utilisation des biens seront disponibles sur le marché. Cette information est obligatoirement délivrée au consommateur par le vendeur, avant la conclusion du contrat. III. - En cas de litige portant sur l'application des I et II, il appartient au vendeur de prouver qu'il a exécuté ses obligations.

می‌نماید، استدلال نموده که وضعیت ناآگاهی و اطلاع نداشتن دفتر مشاور املاک در قرارداد منعقد شده (برای نصب سامانه حفاظتی در محل فعالیت حرفه‌ای خود) با نصب‌کننده این سامانه همانند دیگر مصرف‌کنندگان است (Cass. civ., 1e, 28 avril 1987). سه نتیجه از رأی صادره اخیر حاصل می‌شود: نخست، شخص حقوقی به عنوان مصداق مصرف‌کننده شناسایی شده است؛ دوم، مبنای تشبیه شخص حقوقی به مصرف‌کننده ناآگاهی و نداشتن اطلاع است؛ سوم، شخصی که در خارج از حوزه فعالیت حرفه‌ای خود فعالیت می‌کند، می‌تواند از مقررات حمایتی پیش‌بینی شده برای (ناآگاه) بهره‌مند گردد.

دادگاه پاریس در رأی مورخ ۲۲ مارس ۱۹۹۰ در خصوص جواهرفروشی که با ناشر قراردادی منعقد نموده بود، جواهرفروش را در این رابطه قراردادی، غیر حرفه‌ای اعلام کرده و مشمول جنبه‌های حمایتی پیش‌بینی شده در ماده ۳۵ قانونی^{۲۵} که امروزه ماده L.132-1 کد مصرف شده، اعلام نموده است. (Paris, 22 mars 1990). این رویه در موارد مشابه دیگری نیز پذیرفته شده است (Grenoble, Ch. Urgences, 13 juin 1991).

بر مبنای آرای صادره یادشده، صلاحیت حرفه‌ای طرف قرارداد (که با موضوع قرارداد ارتباطی ندارد) مانع از آن نخواهد شد تا همانند یک حرفه‌ای شمرده شود. در واقع، حرفه‌ای و متخصصی که خارج از حوزه حرفه‌ای خود قراردادی را منعقد می‌نماید، همانند یک مصرف‌کننده (ناآگاه) است (Sinay-Cytermann, 1996, p.260). این ملاک به راحتی برای اعمال جنبه‌های حمایتی تعهد ارائه اطلاعات، قابل بهره‌برداری است.

در زمینه تعهد به ارائه اطلاعات، دیوان تمییز فرانسه در یکی از آرای صادره، ملاک (ناآگاهی) را مدنظر قرارداد و متخصص نصب سامانه دزدگیر و امنیتی را مسئول رفع ناآگاهی و نادانی مشتری اعلام کرده است. در این پرونده، شرکتی که در حوزه جواهرات فعالیت می‌نمود، در قراردادی اقدام به خرید و نصب سامانه امنیتی و دزدگیر می‌کند. در حالی که سامانه موضوع قرارداد بر استانداردهای شرکت‌های بیمه انطباق نداشته، در نتیجه شرکت یادشده نتوانسته خود را تحت پوشش قرارداد بیمه دزدی قرار دهد. به همین دلیل، شرکت خریدار برای ابطال قرارداد و مطالبه خسارات وارده، دعوایی بر علیه فروشنده سامانه طرح می‌نماید. به نظر دادگاه، فروشنده موظف بوده ابتدا از چگونگی انطباق کالای خود بر استانداردهای شرکت‌های بیمه آگاه شود و سپس تطابق نداشتن سامانه دزدگیر موضوع قرارداد را با استانداردهای شرکت‌های بیمه به آگاهی مشتری

25. (l'art.35 de la loi n°78-23 du 10 janv. 1978 sur la protection et l'information des consommateurs de produits et services, devenu l'article L.132-1 du Code de la consommation)

رسانده، او را از آثار این عدم انطباق مطلع نماید (Cass. com., 25 mai 1993). با توجه به این رأی می‌توان نتیجه گرفت، خریدار حرفه‌ای که برای هدف حرفه‌ای قراردادی خارج از حوزه حرفه و تخصص خود تنظیم می‌نماید در این قرارداد غیرحرفه‌ای و غیرمتخصص است و طرف مقابل، متعهد ارائه اطلاعات به او خواهد بود.

ملاک استفاده شده در آرای قضایی که به حرفه‌ای امکان می‌دهد تا در شمار غیرحرفه‌ای قرار گیرد، مبتنی بر عنوان (فعالیت حرفه‌ای) (Activité professionnelle) است. این عنوان در ماده ۱۳ کنوانسیون ۹ اکتبر ۱۹۷۸ لوکزامبورگ مشاهده می‌شود.^{۲۶} این ملاک با عنوان دیگری هم پیوند خورده و تکمیل شده است. عنوان یادشده (رابطه مستقیم) (Rapport direct) و بدون واسطه موضوع قرارداد با فعالیت حرفه‌ای و تخصصی شخص مورد نظری است که باید مشمول قواعد حمایتی حقوق مصرف قرار گیرد. این عنوان از طریق قانون ۳۱ دسامبر ۱۹۸۹ به ماده L.121-22 کد مصرف راه یافته است.^{۲۷} بر مبنای مفهوم مخالف این ماده قانونی می‌توان گفت، قواعد حمایتی برای حرفه‌ای مصرف‌کننده، زمانی قابل اعمال خواهد بود که موضوع قرارداد با فعالیت حرفه‌ای او رابطه مستقیم و بدون واسطه نداشته و خارج از حوزه تخصص حرفه‌ای او باشد (Cass. civ., 1e, 24 janv. 1995).^{۲۸}

در آرای قضایی بر مبنای تفسیر موسع از عنوان مصرف‌کننده، و بر مبنای ملاک (رابطه مستقیم با فعالیت حرفه‌ای) (Un Rapport direct avec l'activité professionnelle) بین مصادیق شخص حرفه‌ای تفکیک صورت گرفته است. نتیجه عملی این اقدام بهره‌مند شدن (حرفه‌ای مصرف‌کننده) از مقررات حمایتی حقوق مصرف است. گروهی از حقوق‌دانان فرانسوی تمایل به این تفسیر دارند (Calais-Auloy et Steinmetz, 2010, p.12).

برخلاف تفسیر موسع یادشده، در بعضی آرای صادره در خصوص مورد، تمایل به تفسیر مضیق از عنوان مصرف‌کننده مشاهده می‌شود. بر مبنای این تفسیر، شخصی که

26. "En matière de contrat conclu par une personne pour un usage pouvant être considéré comme étranger à son activité professionnelle, ci-après dénommée « consommateur »..."

27. Art. L.121-22 : "...Ne sont pas soumis aux dispositions des articles...^{4°} Les ventes, locations ou locations-ventes de biens ou les prestations de services lorsqu'elles ont un rapport direct avec les activités exercées dans le cadre..."

28. D. 1995, J.P., p.327, note Paisant. - Cass. civ., 1e, 5 nov. 1996 : Bull. civ., I, n°377 ; D. 1997 I.R., - Paris, 30 oct. 1996 : Bull. inf. C. cass. 1997, n°327. - Contra Rennes, 19 mars 1997 : Bull. inf. C. cass. 1997, n°1060.- Toulouse, 9 janv. 1997 : Contrats Conc. Consom. 1997, n°106, obs. Raymond.

برای رفع نیاز حرفه‌ای اقدام می‌نماید، نمی‌تواند از قواعد حمایتی حقوق مصرف‌بهره‌مند گردد. این حکم در صورتی که فعالیت شخص خارج از حوزه صلاحیت حرفه‌ای او باشد نیز به قوت خود باقی است. بر همین اساس، شعبه تجاری دیوان تمییز فرانسه، قرارداد منعقد شده میان دو حرفه‌ای را که برای رفع نیازهای حرفه آنها صورت گرفته، مشمول مقررات حمایتی حقوق مصرف‌ندانسته است (Cass. com., 10 mai 1994). برخی از حقوق‌دانان فرانسوی با نگاه محدودتری به مسئله پرداخته و معتقدند به هیچ وجه نمی‌توان شخص حرفه‌ای را که برای نیاز حرفه‌اش فعالیت می‌نماید، مصرف‌کننده محسوب نمود (Calais-Auloy et Steinmetz, 2010, p.13). نتیجه عملی این نگاه، محروم شدن (حرفه‌ای مصرف‌کننده) از مقررات حمایتی حقوق مصرف‌بهره‌مند است.

نتیجه

رویاری با پدیده (تولید انبوه و مصرف انبوه) زمینه‌ساز بروز مسائل و مشکلات جدید حقوقی در کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه شده است. بر مبنای این پدیده، حقوق مصرف‌بهره‌مند در هنگام برقراری رابطه دوجانبه میان حقوق و اقتصاد، از رشته‌های کاربردی مهم در حقوق اقتصادی شناخته شده است.

به دلیل پیدایش تنوع در موضوعات قراردادی و ایجاد تخصص‌های گوناگون در حوزه کالا و خدمات و در نهایت تخصصی شدن موضوعات قرارداد و چگونگی انعقاد و اجرای آن، نظریه (تعهد به ارائه اطلاعات)، به عنوان یکی از مهم‌ترین قسمت‌های حقوق مصرف‌بهره‌مند بر مبنای اندیشه حمایت از طرف غیرحرفه‌ای و غیرمتخصصی که به علت نبود آگاهی کافی نسبت به موضوع قرارداد و امور مربوط به آن در موضع ضعیف‌تری قرار گرفته، طراحی شده است.

در نظام‌های حقوقی ایران و فرانسه، منابع حقوق، قانون، عرف، رویه قضایی و دکترین (عقاید علمای حقوق) است. در مقاله حاضر افزون بر آشنایی با حقوق فرانسه در زمینه متعهدله تعهد ارائه اطلاعات، نقش مؤثر و تعیین‌کننده رویه قضایی و دکترین (عقاید علمای حقوق) را در شکل‌گیری حقوق و حل مسائل جدید به‌خوبی می‌توان مشاهده نمود. به نظر می‌رسد تقویت نقش این دو منبع حقوق، ضرورت امروز نظام حقوقی کشور است. امید است مقاله حاضر توانسته باشد تجربه رویاری یکی از کشورهای توسعه‌یافته با مسائل مشابه امروز نظام حقوقی ایران را بیان کند تا از این طریق بتوان پس از بومی‌سازی راهکارها، از تجارب دیگران بهره برد.

منابع

۱. سیملر، پروفیسور فیلیپ (۱۳۷۷)، «راه حل حقوق فرانسه در مقابله با شروط تحمیلی در قراردادها»، ترجمه دکتر عباس قاسمی حامد، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، ش ۲۳-۲۴، صص ۲۳۹ الی ۲۶۳
۲. فرشاد یکتا، دکتر محسن (۱۳۵۶). مفهوم حقوق اقتصادی در ایران، انتشارات مدرسه عالی بازرگانی
۳. قاسمی حامد، دکتر عباس (۱۳۷۵)، «مروری اجمالی بر نظریه تعهد به اطلاعات در قرارداد از دیدگاه حقوق فرانسه»، مجله کانون وکلا، شماره ۱۰، صص ۸۷ الی ۱۲۲
۴. قاسمی حامد، دکتر عباس (۱۳۸۶)، «حسن نیت در قرارداد، مبنای تعهد به درستکاری و تعهد به همکاری در حقوق فرانسه»، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۴۶، صص ۹۹ الی ۱۲۸
۵. قاسمی حامد، دکتر عباس (۱۳۸۸)، «متخصص، متعهد ارائه اطلاعات به مصرف کننده در حقوق فرانسه»، مجله تحقیقات حقوقی، دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۴۹، صص ۱۸۷ الی ۲۰۹
۶. کریمی، دکتر عباس (۱۳۸۱)، «شروط تحمیلی از دیدگاه قواعد عمومی قراردادها»، مجله پژوهش های حقوقی، سال اول، شماره ۱، صص ۷۵ الی ۸۲
۷. کله الواء، ژان، «تعریف مصرف کننده»، ترجمه دکتر عبدالرسول قدک، مجله تحقیقات حقوقی، شماره ۲۹-۳۰، صص ۳۱۰ الی ۳۳۰
۸. کله الواء، پروفیسور ژان، «معرفی حقوق مصرف با مقدمه ای از مترجم»، ترجمه دکتر عباس قاسمی حامد، مجله حقوقی، دفتر خدمات بین المللی جمهوری اسلامی ایران، شماره ۲۳، ۱۳۷۷، صص ۲۳۹ الی ۲۵۸
9. CALAIS-AULOY, J. et STEINMETZ, F. (1996), «Droit de la consommation », 4e éd., Dalloz
10. CALAIS-AULOY, J. et STEINMETZ, F. (2006), «Droit de la consommation », 7e éd., Dalloz
11. COLLART DUTILLEUL, F. et DELEBECQUE, Ph. (2007), « Contrats civiles et commerciaux », Précis Dalloz, 8e éd
12. CORNU, G. (2007), « Vocabulaire juridique », association H. Capitant, P.U.F., 8e éd., G(DIC)/COR
13. GHESTIN, J. (1993), « Traité de droit civil, la formation du contrat », L.G.D.J., 3e éd.
14. MESTRE, J. (1989), « Des notions de consommateurs », RTD civ.
15. PAISANT, G. (1993), « Essai sur la notion de consommateur en droit positif », JCP éd.G, I, 3655.
16. PERRON, X. (1992), « L'obligation de conseil », Thèse, Rennes, n°62.
17. SINAY-CYTERMANN, A. (1996), Rapport français, « Les relations entre professionnels en droit français », in : La protection de la partie faible dans les rapports contractuels, L.G.D.J
18. VIRASSAMY, G. (1996), Rapport français, « Les relations entre professionnels en droit français », in : La protection de la partie faible dans les rapports contractuels, L.G.D.J, n°44, p.496..

آرای قضایی

1. Cass. civ., 1e, 28 avril 1987 : Bull. civ., I, n°134 ; D. 1987, Somm., 455, obs. Aubert ; D. 1988, 1, note Delebecque ; JCP éd.G., 1987, II, 20893, note Paisant ; RTD civ., 1987, p.537, obs. Mestre
2. Cass. civ., 1e, 28 avril 1987 : D. 1988, J.P., 1, note Delebecque ; RTD civ., 1987, obs. Mestre
3. Cass. civ., 1e, 3 mai 1988 : D. 1988, Somm. 407, obs. Aubert ; D. 1990, J.P., 62, note Karila de Van.
4. Paris, 22 mars 1990 : D. 1990, I.R., p.98.
5. Grenoble, Ch. Urgences, 13 juin 1991 : JCP éd.G., 1992, II, 21819, note Paisant.
6. Cass. civ., 1e, 25 mai 1992 : JCP éd.G., 1992, IV, 2142 ; JCP éd.G., 1993, I, n°3655.
7. Cass. civ., 1e, 24 jan v. 1995 : D. 1995, J.P., p.327, note Paisant.
8. Cass. civ., 1e, 5 nov. 1996 : Bull. civ., I, n°377 ; D. 1997 I.R.,
9. Paris, 30 oct. 1996 : Bull. inf. C. cass. 1997, n°327. - Contra Rennes, 19 mars 1997 : Bull. inf. C. cass. 1997, n°1060.
10. Toulouse, 9 janv. 1997 : Contrats Conc. Consom. 1997, n°106, obs. Raymond.

ABREVIATIONS

Art. : Article.

Bull. civ. : Bulletin des arrêts des chambres civiles de la Cour de cassation.

Cass. civ. : Cour de cassation, chambre civile.

Chron. : Chronique.

D. : Recueil Dalloz.

Ed. : Edition

Gaz. Pal. : Recueil Gazette du Palais.

I.R. : Informations rapides.

JCP éd.G. : Juris-Classeur périodique édition générale.

J.P. : Jurisprudence

L.G.D.J. : Librairie générale de droit et de jurisprudence.

Litéc. : Librairie Technique.

Obs. : Observations.

Op. cit. : Ouvrage précité. (Opus citatus).

P. : Page

RTD civ. : Revue trimestrielle de droit civil.

RTD com. : Revue trimestrielle de droit commercial.

S. : Suivant

Somm. : Sommaires.

T. : Tome.

Th. : Thèse de doctorat.

V. : Voir.

Vol. : Volume.